

м-р Весна Коцева

Филолошки факултет, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип

СЕМИОЛОГИЈА НА ЃАВОЛОТ ВО МАКЕДОНСКИОТ И ВО ИТАЛИЈАНСКИОТ ЈАЗИК

1. Вовед

Во овој труд ќе се обидеме да ги идентификуваме сличностите и разликите меѓу фраземските и паремиските говорни единици со зборот *ѓавол* во македонскиот и во италијанскиот јазик како и во начинот на кој овие два народа го перцепираат поимот *ѓавол*.

Според христијанската, еврејската и муслиманската теологија, *ѓаволот* е ангел кој му се спротивставил на Господ и бил избркан од рајот и оттогаш *ѓаволот* како љубител на злобните сили, на нередието и претерувањето го турка човекот кон лошото. (Sabatini, 2008).

Зборот *ѓавол* потекнува од грчкиот збор *διάβολος* (*диаволос*) и има значење на клеветник. (Simone, 2006).

Во речниците кои ги консултираме *ѓаволот* се дефинира како зол дух, непријател на Господ, причинител на нередот во космосот, родоначалник на злото, олицетворение на ангелот бунтовник Луцифер и водич на пеколните сили.

2. Симболички аспект

Во различни традиции, и во македонската и во италијанската исто така, е раширено верувањето дека *ѓаволот* симболизира зло. Симболиката на *ѓаволот* во разни култури е главно негативна и таа произлегува од следниве признаци на *ѓаволот*: злоба, превртливост, лукавост, итн.

Во речиси сите речници на симболи *ѓаволот* е симбол на сите сили кои вознемируваат, ја слабеат свеста и ја враќаат кон неодреденото и амбивалентното; средиште на ноќта, наспроти Бог, кој е средиште на светлината. Едниот гори во подземниот свет, другиот сјае на небото. *Ѓаволот* е симбол на злото. (...) Улогата на *ѓаволот* е човекот да го лиши од милоста Божја, за да го подреди на својата власт. Тој е паднатиот ангел со потсечени крилја, кој настојува да ги скрши крилјата на секој створител. (Стојковска, 2004).

Ѓаволските работи секогаш биле спротивни на божествените: Господ создал маж, *ѓаволот* – жена, Господ – праведност, *ѓаволот* – неправда, Господ – босилек, *ѓаволот* – коприва. *Ѓаволот* го создал волкот, но Господ му дал душа, па тој станал лут непријател на *ѓаволот*, итн. Поради верувањето дека со самото спомнување на зборот *ѓавол* тој е повикан, како што сведочи пословицата *Не викај го ѓаволот, сам ќе си дојде* нашите предци го ословувале со еуфемизми: сатанаил, кусиот, рогатиот, анатемник, клетник и др.

Ѓаволот е симбол на подмолност, злоба, превртливост, пакост, но и на остроумност, лукавост и итрина.

3. Семиолошки аспект

Кога зборуваме за семиолошката вредност на *ѓаволот* од единиците кои ги анализираме нема сомнежи дека *ѓаволот* има повеќе негативни признаци. Кај единиците со *ѓавол* разликуваме две семиолошки области: физички особини и карактерни особини на *ѓаволот*.

3.1. Физички особини на *ѓаволот*

*Ѓаволот во народното верување, под влијание на сите пагански, но и христијански поимања, е најчесто претставен во човечки лик, со влакнесто тело, со грдо лице, со мали рогови на челото, со уши и нозе како на коза, со нокти на рацете како на орел, со големи, крвави очи, со брада како на прч, со ретки мустаки и орловски долг нос. Се верувало дека неговото тело е празно, дека има само една шуплива коска. Помладите *ѓаволи* имале опаши, а на постарите тој им отпаѓал. (...) Најчесто бојата на неговиот тен се опишува како јаглен, црна, нагорена и сл. Понекогаш на *ѓаволот* му се припишувале и крилја, слични како оние на лилјакот. (Стојковска, 2004).*

Во италијанскиот јазик се среќаваат повеќе пословици поврзани со изгледот на *ѓаволот*, односно се среќаваат лексемите: *опашка, рогови, црна кожа* и др. (посл.) *Il diavolo ci ha messo la coda / le corna = Таму *ѓаволот* вмешал *опашка / рогови* се вели кога нешто оди на лошо, кога не оди според претходно утврдениот план или дека не треба да се верува на злбните луѓе;* (посл.) *Si parla del diavolo e spuntano le corna = Се зборува за *ѓаволот* и никнуваат *роговите*, се вели кога се појавува личност за која се зборува во моментот. Оваа пословица има соодветен еквивалент во македонскиот јазик *Ние за волкот, волкот на врата*. Своето значење оваа пословица можеби го добила од предрасудата за тоа дека ако се зборува за зло, самото зборување ќе предизвика тоа да се појави. (посл.) *Il diavolo non è così brutto come lo si dipinge (Zingarelli, 2010) = Ѓаволот не е толку грд како што се прикажува, за да се каже дека ако се гледаат одблизу работите можат да се покажат помалку негативни отколку што се верувало дека се. (посл.) *Il diavolo dove non può mettere il capo, vi mette la coda = Ѓаволот каде што не може да ја протне главата ја протнува *опашката*, покажува дека *ѓаволот* секогаш се обидува да го наметне своето лошо влијание на сè, ако не може на еден начин, се обидува на друг. Пословицата *Non bisogna fare il diavolo più nero di quello che non è = Не треба да се оцрнува *ѓаволот* повеќе отколку што не е, значи дека не треба работите да се претставуваат полошо од тоа што се или дека изгледот може да лаже. Присуството на *ѓаволот* е насекаде и за неговата желба да се вмешува во сè, сведочи пословицата *Il diavolo vuol cacciare le corna dappertutto = Ѓаволот сака да ги стави *роговите* насекаде. (посл.) *Il diavolo, per diavolo che sia, non può nascondere le corna = Ѓаволот, каков што си е, не може да ги сокрие *роговите*, значи дека *ѓаволот* иако е итар сепак не може да ги сокрие своите дела. Во македонскиот јазик постои поговорката: *Ѓаволската кожа и за тапан не чини*, за да се каже дека од *ѓаволот* нема никаква корист.******

4. Карактерни особини на ѓаволот

Во пословиците кои го имаат *ѓаволот* како единица, се овековечени низа индивидуални и општествени недостатоци, како скржавоста, лицемерноста, нескромноста, лутината, превртливоста, среброљубивоста, се третираат семејните односи, се споредува *ѓаволот* со жената, и сл.

4.1. Лутина

Лутината на *ѓаволот* како особина ја среќаваме во повеќе фраземски единици. Во италијанскиот јазик постои фраземата *avere il diavolo in corpo* (Sabatini, 2008) = *ѓавол влегол во него*, со значење дека некој е многу е вознемирен, налутен, побеснет или (фраз.) *avere un diavolo per capello* (Sabatini, 2008) се користи за некој кој е екстремно многу нервозен, налутен и лошо расположен. (фраз.) *avere il diavolo addosso* = *го носи ѓаволот*, значи дека некој е многу вознемирен. Во македонскиот јазик за некој кој е бесен, вознемирен и мисли само на зло се вели *ѓаволот влегол во него* или *опседнат е со ѓаволот*. Пословиците *Лагата е ѓаволска*; *Лутината е ѓаволска* и *Лутината е на ѓаволот молитва* сведочат за оваа карактерна особина на *ѓаволот*.

4.2. Лукавост

Итрината и мудроста се особини по кои е познат *ѓаволот*. Во италијанскиот јазик постојат повеќе изрази во кои се отсликува оваа особина. (фраз.) *saperne una più del diavolo* = *знае нешто повеќе од ѓаволот*, се вели за човек кој е многу итар и снаодлив, или (фраз.) *saper dove il diavolo tiene la coda* (Sabatini, 2008) = *знае каде ѓаволот ја крие опашката*, се вели за некој кој лесно измамува, кој може да се снајде бидејќи има искуство. Оваа пословица има соодветен еквивалент во македонскиот јазик *Ги знае на ѓаволот дупките* или *И на ѓаволот леглото му го знае*, се вели за остроумен, бистар и итар човек кој знае лесно да измами некој. Пословицата *Il diavolo è cattivo perché è vecchio* = *Ѓаволот е лош, бидејќи е стар*, го претставува *ѓаволот* како стар и искусен, и се поврзува со старите луѓе т.е. со нивната мудрост која се стекнува со искуството и годините, па старите луѓе како поискусни тешко можат да се измаат или второто значење е дека со стареењето луѓето стануваат сè полоши, на пример (посл.) *Angelo nella giovinezza, diavolo nella vecchiezza*. = *Ангел во младоста, ѓавол во староста*. Кога Италијанците сакаат да кажат дека некој има повеќе искуство од другиот или дека постарите лица тешко можат да се измаат велат (посл.) *quando il tuo diavolo nacque il mio andava ritto alla panca*. За некој кој со својата мудрост наоѓа решение на сите работи се вели (фраз.) *avere il diavolo nell'ampolla* = *го чува ѓаволот во шише* или (фраз.) *avere il diavolo negli occhi* (Sabatini, 2008) = *има ѓавол во очите*, се вели за некој кој може лесно да открие тајни, некој кој има остар поглед т.е. прониклив ум. (посл.) *Quando i furbi vanno in processione, il diavolo porta la croce* = *Кога мудрите одат во поворка, ѓаволот го носи крстот*, се користи за да се каже дека ако се соберат повеќе итри луѓе сигурно спремаат нешто *ѓаволско* т.е. нешто лошо. За некој кој е способен да

заведува се вели (фраз.) *fare la parte del diavolo* = *ѓавол е*. Во македонскиот јазик фраземата *Toj e голем ѓавол* се употребува кога сакаме да кажеме дека некој е многу итар, додека фраземата *жив ѓавол* ја користиме кога сакаме да кажеме дека некој е палав, немирн или шегација.

4.3. Измама и казна

Ѓаволот е олицетворение на измамата и пакоста, ѓаволот е тој кој што ја измамил Ева да го проба јаболкото т.е. да направи грев. Во италијанскиот јазик ја среќаваме фраземата *il diavolo tentatore di Eva*. (Simone, 2006). Од следните пословици јасно се гледа дека ѓаволот го води човекот кон пропаста и кон лошите навики, ѓаволот е претставен како ужива и се забавува кога човекот се коцка односно кога ризикува: (посл.) *Un mazzo di carte è il breviario del diavolo* = *Шпил карти се молитвеник на ѓаволот*; *Dove si gioca, il diavolo si trastulla* = *Каде што се коцка ѓаволот се забавува* или *Il gioco ha il diavolo in cuore* = *Коцкањето го има ѓаволот в срце*. Ѓаволот е тој кој ја измислил лагата и измамата, се вели дека е татко на лагата односно *Il diavolo è padre della menzogna*. Ѓаволот го учи човекот на лоши работи, го измамува да направи нешто лошо, но не го учи како да се извлече, или пак го разоткрива, (посл.) *Il diavolo insegna a rubare, ma non a conservare (nascondere)* = *Ѓаволот учи како да се краде, но не и како да се сокрие* или *Il diavolo lo fa fare e poi lo fa scoprire* = *Ѓаволот те охрабрува и потоа те разоткрива*. Истото значење го имаат и пословиците *Il diavolo le insegna fare, ma non le insegna disfare* и *Il diavolo fa le pentole ma non i coperchi*, односно ѓаволот прави лоши работи, но не ги сокрива, порано или покасно ќе се откријат лагите и лошите работи. Пословицата *Il diavolo può tentare, ma non precipitare* се користи со значење *секој е виновен за своите грешки*. (посл.) *Rare volte il diavolo giace morto nella fossa* = *Ѓаволот ретко лежи мртов во гробот* за да се каже дека лошите последици од нашите грешки и казната за истите ретко умираат со нас, проклетството останува и на нашите фамилии. (посл.) *Трагата на ѓаволот никој не може да му ја види, и пак мнозина по неа одат сведочи за умешноста на ѓаволот да го измами човекот и да го втурне несвесно во работи кои се осудени на пропаст*. Во македонското народно творештво ги среќаваме и пословиците *Ко ќе го стретиш ѓаволот, прекрсти се и бегaj* и *Кога ти се фатил ѓаволот за пола, кини ја полата* преку кои се поучува човекот да го избегнува ѓаволот како олицетворение на злото.

4.4. Лицемерство

Лицемерството е една од најпознатите особини на ѓаволот. Се вели *Quando il diavolo ti accarezza, vuole l'anima* = *Кога ѓаволот те гали, ти ја посакува душата*, односно не треба да им се верува на оние кои ласкаат. Не треба да му се верува на ѓаволот кога се моли бидејќи тој всушност мерка некоја жртва т.е. *Quando il diavolo prega, tien d'occhio una preda*. (посл.) *Il diavolo, quando è vecchio, si fa frate* = *Ѓаволот кога е стар станува non* се вели за некој кој ветува нешто кога се наоѓа во тешка ситуација, а ги заборава ветувањата кога опасноста или тешкотиите ќе поминат. Во македонскиот јазик лицемерството на ѓаволот народот го претставил преку пословиците:

Ѓаволот и во човек се преправа кога сака или Биди му на ѓаволот другар, ако сакаш да те турни в бунар; Пази Божје од крстен ѓавол; На чело Ристоса, в пазува ѓаволот.

4.5. Пакоост

Оваа карактерна особина на ѓаволот се среќава во најголем број од анализираните единици. Во италијанскиот јазик пословицата *Quando Dio ci dà la farina, il Diavolo ci toglie il sacco* = *Кога Господ ќе ни даде брашно, ѓаволот ни ја одзема вреќата*, јасно покажува дека ѓаволот гледа да му го одземе на човекот и она што Господ му го дава или (посл.) *Se il diavolo trova un vizioso, gli dà subito lavoro* = *Кога ѓаволот ќе најде некој склон на пороци, веднаш му дава работа* или *Se il diavolo trova un vizio, subito gli dà da fare*, односно ѓаволот го турка човекот кон пропаст, кон лоши работи, го поддржува кога прави нешто лошо. Еквивалент во македонскиот јазик е пословицата *Пијанството е од ѓаволот, а сиромаштијата е од бога*. За ѓаволот како причинител на најголемото зло сведочи и (посл.) *Le armi le carica il diavolo* = *Ѓаволот ги полни пушките*, односно ѓаволот ја поттикнува војната и меѓусебното убивање.

Во македонскиот јазик пакоста е отсликана во следниве пословици: *Ветрот што ќе донесит, ѓаволот ќе однесит; Што дал Господ, што да зема ѓаволот; Ѓаволот кога нема што да прави, ја ниша вратата; Ѓаволот кога нема што да прави, си ги пере децата; Кога нема ѓаволот работа, си ги тепа децата; Ѓаволот ни ора, ни копа, само гледа пакост да ти направи; Ѓаволот ни ора, ни копа, само ги учи луѓето да не се сакаат; Ѓаволот ништо не работат, само луѓе скарвит; Пали му свеќа и на ѓаволот да не ти прави пакост и И ѓаволот знајт иччо е арно, ама не прајт*. Во македонскиот јазик пословицата *Човекот на човек е ангел и ѓавол* покажува колку човекот може да биде злобен и да му напакости на другиот или пак да му помогне. Соодветен еквивалент во италијанскиот јазик е пословицата *E l'uomo all'uomo un diavol tentatore, è l'uomo all'uomo un nume salvatore*. (посл.) *Dio non fa mai chiesa, che il diavolo non ci voglia (o non ci fabbrichi) la sua cappella* = *Господ не прави никогаш црква, ако ѓаволот не ја направи капелата*, со значење дека од секое добро, ѓаволот се обидува да направи нешто лошо. Пословицата *Se balli col diavolo, il diavolo non cambia, cambi tu* = *Ако играш со ѓаволот, ѓаволот не се менува, се менуваш ти*, се вели на некој кој ако прави нешто лошо, ако му станува сојузник на ѓаволот, не треба да очекува ништо добро или *Кој со ѓаволот тикви сади, нему по глава значи кој прави лоши работи* треба да очекува дека ќе му се врати со лошо или *Бегал од ѓаволот, паднал на врагот* односно кој успеал да избегне некоја лоша работа, наишол на друга полоша. Фраземата *си има работа со ѓаволот* значи дека се занимава со нешто нечесно или ја користиме (фраз.) *врталиште на сите ѓаволи* за да посочиме место каде што се собираат луѓе кои се занимаваат со лоши работи. Фраземата *ист ѓавол* се користи за да се каже дека некоја работа е исто толку негативна како и некоја друга.

Безделничењето и мрзеливоста како негативни особини на човекот често се поврзуваат со ѓаволот. Се смета дека оној кој не работи ништо, мисли

постојано да му напакости на другиот. Оваа особина на ѓаволот ја среќаваме во следните пословици: *Chi se ne sta con una mano sopra l'altra, il diavolo balla nel grembiule*; *La testa dell'ozioso è l'officina del diavolo* и *Un uomo ozioso è il capezzale del diavolo*.

Пословиците: *Il diavolo non sta sempre in un luogo*; *Ѓаволот стига насекаде*; *Ѓаволот не спие*; *Il diavolo è facile da chiamare, difficile è mandarlo via* = *Лесно е да се повика ѓаволот, тешко е да се избрка*; *Не викај го ѓаволот, сам ќе си дојде* или *Не викај го лошото, само ќе ти дојт сведочат* дека ѓаволот е присутен насекаде и дека не дозволува ништо да му се провлече.

4.6. Жената, семејството и ѓаволот

Во многу од анализираните примери ѓаволот се споредува со жената, пред сè, се поистоветуваат во некои нивни особини како што е подмолноста, злобата, превртливоста, но жената е претставена како полоша и поитра од самиот ѓавол. Ваквите особини ги среќаваме во пословиците: *La donna per piccola che sia, vince il diavolo in furberia*; *Што не може ѓавол, може жена*; *Кога ѓаволот не може, ја вика жената на помош*; *La donna ne sa una più del diavolo*; *Женските ѓаволитини и ѓаволот не ги знае сите*; *Сиромав е ѓаволот зашто нема жена*; *Di' una volta alla donna che è bella e il diavolo glielo ripeterà dieci volte*; *Ѓавол жена*; *Tre D rovinano l'uomo: diavolo, denaro e donna* = *Три Д го уништуваат човекот: демонот, денарот и девојката*.

Што се однесува до семејството ги среќаваме пословиците: *A chi Dio non dà figliuoli, il diavolo gli dà dei nipoti*; *Tre figlie e una madre, quattro diavoli per un padre* и *Uno, nessuno: due come uno; tre così così; quattro il diavolo a quattro, (fare il diavolo a quattro значи прави врева, а потекнува од Средниот век кога се предвидувало појавување на 4 или повеќе ѓаволи наречени големи ѓаволитини)*. Во македонскиот јазик ја среќаваме пословицата *Едно дете, ѓавол дете, две деца, мои деца, рекол натемаго ѓаволот* и *Со ѓаволо род не праи се*.

4.7. Несогласување

Ѓаволот како причинител и поттикнувач на кавгите и несогласувањата го среќаваме во повеќе пословици. На пр.: *Tra suocera e nuora il diavolo ci lavora*; *Non si fecero mai nozze, che il diavolo non ci volesse far la salsa*; *Il diavolo non litiga mai solo* со еквивалент во македонскиот јазик *Вината не е само на еден*. (посл.) *Un diavolo non fa inferno* = *Еден ѓавол не прави пекол* значи дека за кавга се потребни повеќемина. За личности кои не се согласуваат се вели (фраз.) *essere come il diavolo e l'acqua santa* = *како ѓавол и света вода се*.

5. Парите и ѓаволот

Во анализираните пословици ѓаволот го среќаваме и како синоним за неизмерна желба за богатство. Ѓаволот му помага на човекот во стекнувањето на богатството, но истовремено го спречува човекот да ужива во богатството. Во народното творештво ги среќаваме следните пословици: *Сиромав човек жив ѓавол*; (посл.) *Il diavolo caca sempre sul monte grosso*, односно, ѓаволот секогаш дава таму каде што веќе има богатство; (посл.) *Per essere ricco, bisogna avere un parente a casa del diavolo* = *За да бидеш богат, ѓаволот треба*

да ти биде роднина; (посл.) *Chi ha paura del diavolo, non fa roba* = Кој се плаши од ѓаволот, нема да се збогати, односно потребно е да ризикуваш ако сакаш да стекнеш богатство. (посл.) *Diavol reca e diavol porta* = Ѓавол дава, ѓавол зема, се вели на оној кој троши повеќе од потребното, мислејќи дека ќе има секогаш среќа. (посл.) *C'è il povero di Dio e quello del diavolo* = Има сиромашни од Бога и сиромашни од ѓаволот; (посл.) *Quando il povero dona al ricco, il diavolo se la ride* = Кога сиромашниот му помага на богатиот, ѓаволот се смее; (посл.) *L'interesse è figliuolo del diavolo* = Желбата за богатство е дете на ѓаволот; (посл.) *La farina del diavolo va in crusca* (Zingarelli, 2010) = Брашното од ѓаволот се претвара во трици, т.е. богатството кое не се стекнало на чесен начин, ќе стане безвредно односно оној кој се збогатил со измама на крај ќе изгуби сè. Еквивалент во македонскиот јазик е пословицата *Собирано со ѓаол поѓаола ојт*.

Скржавоста како негативна карактерна особина на човекот често се поврзува со ѓаволот, на пр. (посл.) *Nella cassa dell'avaro il diavolo vi giace dentro* = Во касата на скржавецот лежи ѓаволот или македонската поговорка *И ѓаолот пукнал од Влаот* го претставува ѓаволот немоќен во споредба со скржавиот човек.

6. Клетви и проколнувања

Во македонскиот и во италијанскиот јазик постојат еквиваленти кога станува збор за клетви во кои се користи терминот *ѓавол*. На пр.: *Che il diavolo lo porti!* = *Ѓавол да го носи; vai al diavolo!* (Sabatini, 2008) = *оди по ѓаволите; mandare qualcuno al diavolo* или само *al diavolo* = *оди по ѓаволите; Porco diavolo!* (Zingarelli, 2010) = *По ѓаволите!*, се користат за изразување на незадоволство вообичаено кога сме лути.

7. Плеонастична вредност

Во фамилијарниот стил зборот *ѓавол* се среќава во изрази, но со плеонастична вредност, на пр. *che diavolo vuoi?* (Zingarelli, 2010) = *што ѓавол сакаш; chi diavolo credi di essere?* = *што се замислуваш; diavolo se gli ho parlato!* (Zingarelli, 2010) = *сигурно му кажав*, се користат зборот *ѓавол* за да се потврди нешто со сигурност, за да се засили точноста на тврдењето; *che diavolo gli è saltato in testa!* = *што му стана! кој ѓавол го прифати*; (фраз.) *del diavolo* (Sabatini, 2008) се употребува исто така да ја засили вредноста на тврдењето, со значење на *нешто ужасно, неподносливо*, на пр. *un freddo del diavolo* = *камен студено; ho una sete del diavolo* = *многу сум жеден; a casa del diavolo* = *на многу далечно, недостапно, непроодно место*.

8. Позитивни особини

Со позитивна референтна вредност *ѓаволот* е претставен во следниве фраземи: *buon diavolo* (Sabatini, 2008) односно *добра личност, некој кој е скромн*; *povero diavolo* (Zingarelli, 2010) се вели за *несреќен, неуспешен, кутар човек*; (фраз.) *mal diavolo* се употребува за да се каже дека се случила некоја несреќа, но без негативни последици. Пословицата *Ѓаволот во неколот*

е позитивна личност го претставува ѓаволот со позитивни особини, но на место каде што за позитивно се смета секое зло.

Заклучок

Можеме да заклучиме дека во најголем дел семантизмот на *ѓаволот* во италијанскиот и во македонскиот корпус е идентичен. Имено, и во македонското и во италијанското творештво ѓаволот симболизира скржавост, лицемерност, нескромност, превртливост, среброљубивост и пакост. Од анализираните единици произлегува дека кај ѓаволот преовладуваат негативните признаци, а со позитивна референтна вредност ѓаволот се среќава во мал број фраземи.

ЛИТЕРАТУРА

- Јовановски, А. 1971. *Македонски народни пословици*. Скопје: Издание на авторот
- Стојковска, Г. 2004. *Речник на јужнословенска митологија*. Скопје: Издавачки центар Три
- Цепенков, М. 1972. *Македонски народни умотворби. Книга осма: Пословици. Поговорки, гатанки, клетви и благослови*. Скопје: Македонска книга
- Belli, A. 2011. *Proverbi*. Milano: Feltrinelli
- Bonora, A. 1990. *Proverbi, Sapienza, Sapere e felicità*. Brescia: Queriniana
- Cimosa, M. 2007. *Proverbi*. Milano: Paoline Editoriale Libri
- Lapucci, C. 2006. *Dizionario dei proverbi italiani*. Milano: Mondadori
- Marconcini, B. 1999. *I proverbi. Origine e sviluppo della riflessione sapienziale*. Roma: San Paolo Edizioni
- Mazzinghi, L. 2003. *Il libro dei proverbi*. Roma: Città Nuova
- Sabatini, F. Coletti, V. 2008. *Il Sabatini-Coletti: dizionario della lingua italiana*. Milano: Rizzoli Larousse
- Simone, R. 2006. *Enciclopedia dell'italiano*. Roma: Treccani
- Zingarelli, N. 2010. *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli editore